

ZADAR U »DE ADMINISTRANDO IMPERIO« KONSTANTINA PORFIROGENETA

Od svih gradova Dalmacije što ih donosi djelo *De administrando Imperio*¹ cara Konstantina Porfirogeneta Zadru je posvećeno najviše prostora, s relativno dosta podataka. Te su podatke crpili i obrađivali već naši najstariji historiografi, posebno naš Lucius u svom djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae*,² a onda mnogi drugi poslije njega.³ Ti su podaci vrijedni za studij mnogih pitanja koja su u vezi ne samo sa Zadrom već s našom zemljom uopće.

U ovom prilogu uzimamo u razmatranje tri pitanja koja su u najužoj vezi s ranosrednjovjekovnim Zadrom:

1. opis Zadra,
2. veličina Zadra u odnosu na druge dalmatinske gradove,
3. ime Zadra.

¹ Poslužili smo se izdanjem: Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Dumbarton Oaks Text One, Washington 1967; Vol. I tekst, vol. II, komentar što su ga izradili F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik. D. Obolenski i S. Runciman; izdanje The Athlone Press, London 1962. Od sada: Morav.

² J. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelodami 1668, na više mjesta crpi podatke iz *De adm. Imp.*, pa tako i o Zadru, str. 48 — oblik *Diodora*; neke su njegove interpretacije veoma oštroumne, npr. kad ispravlja pogrešne grafije imena otoka: *Skirdacissa* i sl, str. 48.

³ Ekscerpte iz *De adm. Imp.*, s citatima koji se odnose na našu zemlju, donosi prema bonskom izdanju s lat. prijevodom F. Rački, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877. (od sada Rački, Doc.); B. Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd 1959. (od sada Ferjančić) donosi prijevod careva djela, s vrlo iscrpnim kritičkim aparatom. Tu je (str. 1—7) iznesen kritički osvrt i pregled svjetske i naše literature o ovom Konstantinovu djelu. Posebno bismo izdvojili radove P. Skoka, na kojima se dobrim dijelom temelji naš prilog: *Studije iz ilirske toponomastike*, *GZMBiH* 29 (1917) i 31 (1919 — od sada (Skok, *Studije*); *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934; *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, *Starohrvatska prosvjeta* (St. hrv. prosvj.) NS 1 (1927), str. 60. i d. i 161. i d. *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung (ZfONF)* 4 (1978), str. 213. i d; *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim ptočima 1. i 2*, Zagreb 1950. (od sada Sl. i rom.). U samom ovom djelu Skok donosi 48 referenci iz careva djela!

O svemu tome dosta je bilo govora i u relativno novijoj literaturi. Navraćamo se na te teme uvjereni da o nekim pitanjima nije do kraja iscrpljeno sve ono što sadrži carevo djelo, a isto tako da je moguće dati i nov doprinos pitanjima koja, po našem mišljenju, nisu do kraja i na zadovoljavajući način riješena.

1. Opis Zadra

Ovi su podaci važni sami po sebi, no isto tako i po tome što se na temelju njih, tj. njihova sadržaja i karaktera, može utvrditi jedan od izvora od kojih je car dobivao podatke za svoje djelo.

U opisu Zadra car donosi dva vrijedna podatka. Jedan se odnosi na zadarsku katedralu, crkvu sv. Stošije, a drugi na crkvu sv. Donata. O stolnoj crkvi piše:

Ὁ δὲ ναὸς τῆς ἁγίας Ἀναστασίας ἐστὶν δρομικός, ὁμοίος (τῶ) τῶν Χαλκοπρατεῶν ναῶ, μετὰ κιδῶνων· πρασίνων καὶ λευκῶν, ὅλος εἰκονισμένος ἐξ ὀλογραφίας ἀρχαίας· ὁ δὲ πάτος αὐτοῦ ἐστὶν ἀπὸ συγκοπῆς θαυμαστῆς.⁴

U prijevodu: »Crkva sv. Anastazije je bazilika, slična crkvi Halkoprata sa zelenim i bijelim stupovima, sva ukrašena starinskim slikarijama; a njezin je pod od divnih mozaika.« Ti su »divni mozaici« i »starinske« freske na zidovima nesumnjivo bili dekor bazilike iz kasnoantičke, starokršćanske epohe, i to je pouzdana potvrda da je katedrala sve do Konstantinovih vremena u biti sačuvala svoj oblik i dekor iz starokršćanskih vremena.⁵ Ma koliko ovi podaci bili vjerni i iscrpni, oni još uvijek nisu mogli poslužiti piscu *De administrando Imperio* da na temelju njih dozove u sjećanje crkvu u carigradskim Halkoprata (o kojoj, inače, ne znamo ništa), u koliko nećemo dopustiti da je car bio sasvim površan, i da je posve proizvoljno na temelju ovih šturih (za nas pak dragocjenih) podataka usporedio jednu crkvu iz Zadra s jednom iz Konstantinopola. Takva asocijacija mogla se pojaviti samo u doživljaju očevica, koji je dobro poznao crkve u Carigradu. A to je mogao biti samo neki od funkcionara bizantske uprave u Dalmaciji, kojoj je sjedište bilo u Zadru. Prema tome, tu treba tražiti jedan krug iz kojeg su potjecali podaci iz Zadra što ih je car uklopio u svoje djelo. Naravno, i za druge podatke moramo pretpostaviti posredovanje funkcionara bizantske uprave, no ipak višemanje neizravno, dok se ovdje radi o izravnu posredovanju, informaciji očevica.

⁴ Morav., str. 138.

⁵ Opis i historijat bazilike sv. Stošije upor. u V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Venecija 1913, str. 241. i d; I. Petricioli, u N. Klaić — I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976. (od sada Klaić-Petricioli), str. 118, *te passim* (gdje je i starija literatura).

To, vjerojatno, vrijedi i za crkvu sv. Donata. O njoj naš pisac donosi:

Ἔστιν δὲ καὶ ἕτερος ναὸς πηλοῦν αὐτοῦ· εἰληματικός, ἢ Ἀγγιλα Τριας, καὶ ἐπάνω τοῦ ναοῦ αὐτοῦ πάλιν ἕτερος ναὸς δελκην κατηχομένων, καὶ αὐτὸς εἰληματικός, εἰς ὃν καὶ ἀνέρχονται διὰ κοχλοῦ.⁶

Prijevod: »Ima i druga crkva u blizini ove, Sveta Trojica, i poviše nje jedna druga, nalik katehumenima, i ona također nadsvođena, u koju se uzlazi vijugavim stubištem.«

Opis crkve je zaista iscrpan, ne manje od onoga što se odnosi na baziliku sv. Stošije. On tu čak spominje detalj, neobično važan za studij postanka i razvitka građevine o vijugavom stubištu koje vodi u gornju crkvu, za koju kaže da je izgrađena ili oblikovana poput katehumena. U borskom izdanju što ga donosi Rački grčki izraz *diken katechoumenon* preveden je na latinski *instar catechumenorum*.⁷ Vjerojatno je to najbolje rješenje u ovakvu kontekstu. Svako drugo može dovesti do nesporazuma i izazvati nedoumicu. Riječ naime *tà katechoumena* može imati mnogo značenja.⁸ Nju je R. J. H. Jenkins u Moravcsikovu izdanju preveo na engleski sa *triphorium*.⁹ I takvo značenje ova riječ može imati, ali je ovdje ono očito neadekvatno. Ne mogu se (a često i ne smiju) sve riječi i izrazi prevoditi na neki suvremeni jezik, pa ni apelativ *to kastron* što ga Konstantin upotrebljava za određena naselja. Jer sigurno je (da nije isto kad ta apozicija stoji npr. uz Zadar, Trogir, Split i uz druge dalmatinske gradove ili kad je uz hrvatska naselja kao što su

⁶ Morav. str. 138.

⁷ Morav. str. 138; Rački, Doc., str. 404.

⁸ V. Brunelli, sp. dj., str. 224, potpuno je krivo preveo termin *ta katechoumena* u Konstantinovu opisu Sv. Donata: »... e al di sopra... un altro tempio... a d uso dei catecumeni...«. I. Petricioli, u Klaić-Petricioli: »... druga ... crkva, poput katekumenske...«. Značenje riječi usp. u Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. nova, Niort, L. Favre, 1883, T. II, str. 223, s. v: »CATECHUMENA, CATESHUMENIA, Porticus Ecclesiae superiores sic dictae, non quod fuerint Catechumenorum stationes, vel locus ubi instrui solebant, ut censent Baronius ann. 656. n. 38. Wolphius, et Meunsius: sed quod in iis mulieres sacras Liturgias auditu exciperent... Κατηχομεναετ Κατηχομενεα 'has superiores' porticus a Graecis appellari, pluribus ostendimus in Descriptione sanctae Sophiae cap. 38.« Usp. i H. Stephanus, *Thesaurus Graecae linguae*, Didot, Paris 1841, s. v. gdje se poziva na Du Cangea.

⁹ R. J. H. Jenkins, u Morav, str. 138: »... another church like a triforium...«. O značenju termina *triforium* usp. Du Cange, sp. dj., T. VIII, str. 182, s. v: TRIFORIUM, Τριφύρον... Porticus, seu potius Porticuli in modum claustris species, quae totum aedis sacrae aedificium ambit, eo fine ducta, ut transitum praebat locum circuire vel lustrare volentibus, in ipso aedis muro, supra inferiorem columnarum et arcuum ordinem: ex cuius Triforii superiori parte emergunt maiores aedis fenestrae, in ipsum fornicem elatae. *Triforium* autem dicitur, quod eiusmodi strictioris ambulationis aperturae intra ipsam aedem, duabus columnulis distinctae, *trinas fores, seu aperturas*, quodammodo praeferant...«; termin »triforium« također u Ferjančić, str. 24.

npr. *ta Chlebena* ili *to Belitzin*¹⁰ (današnje Bilice kod Šibenika), a opet je nešto treće kad dolazi uz *to Loumbrikaton* (*Vrgada*).¹¹ Engleska riječ »city« ne može sve to podjednako pokriti. Tada je bolje ostaviti *to kastron*, kao što izvornik donosi. Pravilnije je stoga i za gornju crkvu sv. Donata, Konstantinove sv. Trojice, sačuvati izvorni oblik kako je učinjeno u latinskom prijevodu,¹² ili ipak prevesti riječ *ta katechoumena* pojmom koji joj zaista odgovara i koji bi bio u skladu s vremenom u koje je nastalo carevo djelo, tj. riječju matronej (*matroneum*), što također može značiti citirani grčki izraz i odgovara terminu koji se i danas, uz naziv galerija, upotrebljava kao naziv »gornje crkve« sv. Donata¹³

Važno je uočiti da car ne zna za prvobitnog titulara katedrale, sv. Petra apostola kome je crkva bila posvećena, što se razabire i iz natpisa ciborija gdje se sv. Petar naziva *princeps principum* (prvak prvaka, sc. apostola) i *celestis aulae claviger* (ključar nebeskih dvora).¹⁴ Da li se radi o nepoznavanju stanja iz prijašnjeg vremena ili o hotimičnu zanemaranju prvobitnog patrona, teško je reći, no možda ipak nije napisano bez tendencije da je titular upravo sv. Anastazija, čije su moći prenesene iz Carigrada u Zadar.¹⁵ Očito je svakako da je već u vrijeme kada Konstantin piše svoje djelo sv. Anastazija sasvim potisla starog titulara i postala gradski patron. To je i posve razumljivo, jer su stari Zadranjani, u nedostatku istaknutog lokalnog martira, crkvu posvetili apostolu Petru koji se pojavljuje kao titular u mnogim starokršćanskim crkvama na našem

¹⁰ Morav. pogl. 31, str. 150; Rački, Doc., str. 400, gdje su i drugi kastroni u Hrvatskoj. Još veći je nesporazum u latinskom prijevodu (bonsko izdanje, Rački, sp. mj.) gdje se τὸ κάστρον uz hrvatska naselja prevodi latinskim *urbs*. To je nesumnjivo tradicija iz vremena humanista, koji su i grčki *polis* prevodili s *urbs*. Ovdje bi bilo bolje prevesti τὸ κάστρον lat. riječju *civitas* ili *castrum*.

¹¹ Morav., str. 138. Usp. P. Skok, Sl. i rom, str. 139. i d., gdje je i literatura. Po Konstantinu, to je bio *kastron* (τὸ Λουμβρικῶτον), dakle ne samo nastanjen otok, o čemu i nešto kasniji izvori svjedoče, već grad naseljen Romanima, kao što su bili Trogir, Split, Zadar i dr. Ovo se vidi po tome, što u nabrajanju stoji iza otočkih kastrona na Krku (Βέκλα), Rabu (Ἄρβη), i Osoru (Ἠτῶ Ἀφῆρα) Ovdje se očito radi o nesporazumu. Na o. Vrgadi se nalazio mali *kastron* (lat. *castrum*), po Skoku hrv. »Gradac«. Međutim, tu se sigurno ne radi o kastronu centru jedne *civitas* ili municipalne zajednice nego o utvrdenju (u ruševinama sačuvanom do danas), gdje je mogla biti smještena manja posada, kao što je to bilo na Tarcu na o. Kornatu. Radi se vjerojatno o jednom utvrđenom uporištu organiziranom nakon Justinijanove rekonkviste, koje je kontroliralo plovidbene putove. Usp. M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagrebu 1976. (od sada Antički grad), str. 259; za izgradnju sistema kastrona na otocima v. str. 238. i 249.

¹² F. Rački, Doc., str. 404: »... et supra illud rursum aliud instar catechumenorum.«

¹³ I. Petricioli, u Klaić — Petricioli, str. 123, upotrebljava termin »galerija«; no bez obzira što to nije matronej u »klasičnom« smislu, već je stekao pravo građanstva.

¹⁴ Usp. C. F. Bianchi, *Zara cristiana I*, Zadar 1877, str. 118. i d.; V. Brunelli, sp. dj., str. 241; natpis: o. c., str. 245; I. Petricioli, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, *Diadora 2* (1962), str. 254. i d.

¹⁵ V. Brunelli, sp. dj., str. 185. i d.

primorju,¹⁶ dok je sv. Stošija, nakon translacije njezinih moći u Zadar, ubrzo stekla ugled lokalnog sveca i pokrovitelja. Naprotiv, kad je riječ o crkvi sv. Donata, Konstantin piše da je bila posvećena sv. Trojstvu, a za biskupa Donata ne zna kao za titulara crkve. Malo je vjerojatno da ga je namjerno izostavio, kad se zna da je ipak bio više na strani Bizanta pri razgraničenju i utvrđivanju interesnih sfera između Bizanta i Frana-ka¹⁷ i da je upravo on prenio moći sv. Stošije iz Carigrada u Zadar. Stoga treba zaključiti da do Konstantinovih vremena u Zadru još nije bila izvršena kanonizacija toga gradskog biskupa u krugu zadarske crkve,¹⁸ ali je nesumnjivo bio poznat, o čemu svjedoči i natpis na kamenoj kapsi u kojoj su se čuvale moći sv. Stošije,¹⁹ a s druge strane isti je biskup po tradiciji i bio pokopan u crkvi koju je dao sagraditi. Svakako malo začuđuje ta careva šutnja, kad se zna da ovakve lokalne kanonizacije nastaju redovito spontano, nakon smrti uglednika koji postaje svecem više zbog zasluga, ugleda i moći nego li zbog svojih svetih čina. Bez obzira na moguće kombinacije, izvjesno je da u tome nema nikakve posebne primisli. Konstantin zacijelo ne spominje Donata s razloga što je pred sobom imao podatke o Zadru i njegovim svecima i crkvama koji potječu iz vremena što dobrano prethodi vremenu u kome je car pisao svoje djelo, a to znači iz vremena u kojem se kult biskupa Donata još nije bio afirmirao, pa se ni crkva koju je sagradio i u kojoj je bio pokopan još nije počela nazivati njegovim imenom. No, ako je Donatova kanonizacija i bila već izvršena do careva vremena, posve je sigurno da je sve do tada crkva sačuvala svoj stari naziv Sv. Trojice.

Sv. Krševana car samo spominje i ne pridaje mu posebnu pažnju, mada je u Konstantinovo vrijeme bio ne samo afirmiran kult ovog sveca u Zadru i do tog vremena već oblikovana pučka legenda o našašću njegova tijela. Sam sv. Krševan kao patron grada počeo je ugrožavati poziciju patrona sv. Stošije zahvaljujući ugledu i položaju što ga je samostan sv. Krševana već u to vrijeme bio stekao u Zadru.²⁰ Nije isključeno da se tu krije careva tendencija da na račun sv. Anastazije umanjí značenje ovoga drugog patrona, koji je u Zadar stigao sa zapada.

2. O veličini grada

Kako je navedeno, car donosi da je Zadar bio »veliki kastron«

¹⁶ Na našem obalnom području ima na desetke toponimija koje su u vezi sa sv. Petrom: Supetar, Supetarska, Supetarska Draga, Supetarska Uvala, Supetrić. Usp. P. Skok, Sl. i rom. II, str. 37. Vjerojatno je većina kasnoantičkog — starokršćanskog postanja, a svi se nalaze izvan gradskih središta.

¹⁷ V. Brunelli, sp. dj., str. 163. i d.; N. Klaić u Klaić — Petricioli str. 69. i d.; prof. ranačko opredjeljenje Donata zastupa A. Niero u Bibliotheca sanctorum IV, Rim 1964, str. 794.

¹⁸ V. Brunelli, sp. dj., str. 234.

¹⁹ V. Brunelli, sp. dj., str. 193. i sl. 62; I. Petricioli, sp. dj. u Diadora 2 (1952). str. 253, sl. T II, b.

²⁰ V. Brunelli, sp. dj., str. 207. i d.; Č. Iveković, Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, Zagreb 1931. (lokalna legenda o našašću i prijenosu svečeva tijela u grad); Klaić — Petricioli, str. 108, 254. i d.

(κάστρον μέγα).²¹ Uzet sam za sebe, taj podatak ne govori gotovo ništa. No on je vrijedan ako ga usporedimo s podacima o veličini nekih drugih dalmatinskih kastrona. Za Konstantina je *Aspalathos* παλάτιον μικρόν ²² («mala palača», dakle malen); *Tetrangurin* (Trogir) je νησλον μικρόν ²³ («mali otočić»), a za Rausij kaže da je ispočetka bio sitan, a da se poslije povećao, odnosno da je i on postao velik.²⁴

Na taj način dobivamo po Konstantinu dva velika grada u tadašnjoj Dalmaciji: Zadar koji je bio velik, i Dubrovnik koji je postao velik. Očito je da ovdje pridjev »velik« ne može imati apsolutnu vrijednost. Zadar je bio ne samo velik nego, bez sumnje, kako će se vidjeti, i najveći grad u Dalmaciji, a za Dubrovnik se i kad je postao »velik« još uvijek ne bi moglo reći da je bio velik, jer veličinom jedva da je dosezao citirane gradove za koje car kaže da su bili maleni. Veličinu grada Zadra sredinom X. st. možemo utvrditi na temelju arheoloških podataka, kao uostalom i prostornu evoluciju starog Dubrovnika. Areali ostalih gradova također su nam poznati: Split jedva da je izlazio iz okvira Dioklecijanova palače, dok se Trogir još uvijek ne može pouzdano utvrditi da li je na svojoj sjeverozapadnoj strani prelazio liniju antičkog perimetra.

Ovo je prilika da se malo zadržimo na onom mjestu gdje car govori o veličini Dubrovnika. To je važno ne samo zbog utvrđivanja faza širenja grada nego isto tako i zbog boljeg upoznavanja izvora na koje se car oslonio pri pisanju svog opisa Dalmacije. O širenju Rausija car piše:

ΟΙ δὲ αὐτοὶ Ῥαουσαῖοι τὸ παλαιὸν ἐκράτουν τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα, καὶ ἐπειδὴ, ἠνθὶκα τὰ λοιπὰ ἐκρατήθησαν· κάστρα παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων· ἐν τῷ θέματι, ἐκρατήθη καὶ τὸ τοιοῦτον κάστρον, καὶ οἱ μὲν ἐσφάγησαν, οἱ δὲ ἤχμαυλισθησαν, οἱ δὲ δυνηθέντες ἐκφυγεῖν καὶ διασωθῆναι εἰς τοὺς ὑποκρήμνους τόπους κατέφευγον, ἐν ᾧ ἐστὶν ἀρτίως τὸ κάστρον, οἰκοδομήσαντες αὐτὸ πρότερον μικρόν, καὶ πάλιν μετὰ ταῦτα μέζον, καὶ μετὰ τοῦτο πάλιν τὸ τεῖχος αὐτοῦ ἀξέησαντες μέχρι ἢ ὅ ἔχειν ἢ τὸ κάστρον διὰ τὸ πλατύνεσθαι αὐτοὺς κατ' ὄλιγον καὶ πληθύνεσθαι.²⁵

U prijevodu: »A isti Rausijci su u davnini zaposjeli kastron nazvan Pitaura, a potom, pošto su ostale kastrone bili zauzeli Slaveni koji su se nalazili u tematu, osvojili su i ovaj kastron, i neki su bili pobijeni, neki zarobljeni, a oni koji su uzabili pobjeći i spasiti se naseliše se na strmennitu mjestu na kome se sada nalazi kastron. Izgradili su ga isprva ma-

²¹ Morav., str. 138.

²² ... ὅπερ παλάτιον μικρόν ἐρμηνεύεται ... , Morav., str. 136.

²³ Morav., str. 136; također »sitan kao krastavac« (μικρόν δόκηνη ἀγγουρού) na temelju čega izvodi svoju etimologiju Τετραγούριον .

²⁴ Morav., str. 134. U nastavku posebno govorimo o ovom stavku i o sanaciji teksta.

²⁵ Pogl. 29, Morav., str. 134.

lena, nakon toga opet većeg, i poslije toga ponovo povećaše njegove bedeme (.....) jer su se pomalo širili i napučivali«.

Unatoč lakuni, osnovni smisao je jasan. Prvobitno naselje je bilo sitno, na hridini. Pomicanjem linije bedema ono se povećalo, a ponovnim proširenjem grad je stekao uvjete da se još više proširi i napuči. Ove tri faze prostorne artikulacije starog Dubrovnika veoma se dobro podudaraju s istraživanjima i rezultatima do kojih je došao M. Prelog na temelju podataka iz dubrovačkog statuta.²⁶ U engleskom je prijevodu lakuna ispunjena izričajem: »... until the city reached *its present size* ...«. ²⁷ Izdavači su iznijeli nekoliko prijedloga za dopunu i sanaciju ovog mjesta, kako se vidi u komentaru Moravosikova izdanja.²⁸ Svakako će biti najispravnije da se pri tome držimo Konstantinova stila, izričaja i načina razmišljanja. Za veličinu gradova on ima pojmove »malen«, »velik« i »srednji« (samo za Rausij). Prema tome i ovdje valja očekivati odgovarajući pridjev: Dubrovnik je bio najprije malen, zatim veći i napokon velik. Vrlo opreznom i neznatnom intervencijom dvije sitne lakune bi se mogle, držeći se onoga što je maločas rečeno, ispuniti ovako: »...

... μέχρι (του) δ' ἔχειν (μέγα) το κάστρον...". Tako dobivamo logičnu gradaciju u prostornoj evoluciji grada: malen, veći, velik, pa bi onda naš prijevod glasio: »... povećaše njegove bedeme *do te mjere*, da bi imali grad *velik* zbog njegova širenja ...«.

Iz svega se dakle vidi da je Zadar bio mnogo veći i prostraniji od svih ostalih dalmatinskih gradova, ne samo onih na kopnu za koje car izričito donosi podatke o veličini nego i onih na sjevernojadranskim otocima (Krk, Osor, Rab), koji sigurno ni u ranom srednjem vijeku nisu prešli granice svoga gradskog perimetra.²⁹

Pitanje je ipak što bi u apsolutnom smislu značio carev navod da je Zadar bio velik. Znamo da je Zadar neznatno pomicao liniju svog bedema s kopnene strane, vjerojatno u kasnoj antici,³⁰ no to nije bitno miје-

²⁶ Uspor. njegov rad Dubrovački statut i izgradnja grada. Peristil 14—15 (1971—72), str. 81. i d. U Konstantinovo vrijeme grad je još uvijek bio ograničen na prostor hridine.

²⁷ Jenkins (Morav., str. 135) ovako prevodi stavak o širenju Dubrovnika (bilj. 25.): »... they built it small to begin with and afterwards enlarged it, and later still extendend its wall until the city reached *its present size*, owing to their gradual spreading out and increase in population.« Ferjančić, str. 20: »Oni ga sagrade najpre kao mali grad, i posle toga opet kao veći, a posle toga prošire mu bedem, dobivši tako grad koji im omogućuje da se postepeno šire i množe«.

²⁸ Konjekture za sanaciju dviju koruptela (»mrtvih riječi«) označenih u tekstu križićem (bilj. 25) donose se u aparatu ispod prijevoda, Morav., str. 135. Neke su dosta smione, jer donose znatne izmjene sačuvanog teksta.

²⁹ Antički grad, str. 135, sl. 72, i str. 253, sl. 170.

³⁰ M. Suić, Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 14—15 (1976), str. 533. d. Neznatno pomicanje linije bedema na kopnenoj strani nije u vezi sa širenjem areala, nego s pojačanjem obrambenog sustava u kasnoj antici, za provale naroda.

³¹ Upor. Antički grad, str. 128, sl. 65; I. Petricioli u Klaić — Petricioli, str. 117. i d.; usp. i plan grada iz XI. st, str. 113, gdje se vidi da je Zadar ostao u okviru antičkog perimetra.

njalo njegovu veličinu. U Konstantinovo doba još uvijek imamo pred sobom grad kojega dužina iznosi oko 700 m, a širina oko 300 m,³¹ s oko 220.000 m², Split je u isto vrijeme zapremao površinu od oko 31.200 m², Trogir oko 47.000 m² a Dubrovnik je jedva pokrivaio četvrtinu današnjeg areala među bedemima.³² Za nj Konstantin kaže da je »postao velik«, iako prostorno nije bio veći od Splita i Trogira. Prema tome izraz »velik« u carevu djelu ima posve relativnu vrijednost.

Zadar je, dakle, po svom prostranstvu apsolutno bio najveći grad u tadašnjoj Dalmaciji i na istočnom Jadranu uopće. Ta činjenica međutim ne pruža nikakvih pouzdanih elemenata za prosuđivanje stvarne veličine grada. Ona bi se mogla utvrditi komparacijama s drugim gradovima tadašnje zapadne Evrope, posebno s onima u Italiji, koji su živjeli u sličnim društveno-ekonomskim uvjetima. No i tu valja voditi računa o tome što je uopće moguće uspoređivati. Jedno su stari antički gradovi s kontinuitetom, kakav je bio i sam Zadar, a drugo nove ranosrednjovjekovne formacije, kojih je bilo mnogo više u srednjoj i sjevernoj Evropi. U VIII. i IX. st. stari gradovi u većini nisu prekoračivali svoj antički recinkt, površina im je dakle ostala kao što je bila u antici.³³ Na jadranskoj obali iznimke su Akvileja i Salona u kasnoj antici, a posebno Ravena u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku. Ona je za tadašnje pojmove dosegla dimenzije velegrada. Takve pojave na našoj obali nema. Stari gradovi Italije, npr. Firenca, stara *Florentia*, sačuvali su svoj urbani areal.³⁴ On do Konstantinova doba nije bio proširivan, pa je tada ovaj grad bio tek za oko jednu petinu veći od Zadra. Isti su odnosi ostali i prema drugim gradovima ove kategorije, kao što su npr. bili Torino i Aosta.³⁵ Druga je stvar kad se komparacije vrše s novim ranosrednjovjekovnim formacijama srednje Evrope. U odnosu na njih Zadar se pojavljuje kao velegrad. To bi se isto moglo kazati za one centre, također kastrone u Konstantinovoj terminologiji, koji su nikli na području Hrvatske. Rast jednog takva grada pokazuje primjer Šibenika.³⁶

³² J. Marasović — T. Marasović, Dioklecijanova palača I, Split 1972; M. Prelog, sp. dj. u Peristil 14—15. (1971), str. 81. i d.

³³ Ne samo da nisu povećavali recinkt nego su neki gradovi u ranom srednjem vijeku i smanjivali gradski areal, npr. Firenca (usp. L. Benevolo, *Storia della città*, Rim 1975, sl. 672). U nas tih pojava nema.

³⁴ Sve do XIII. st. grad je ostao unutar antičkog perimetra, s površinom od oko 270000 m². Usp. L. Benevolo, sp. dj., str. 440, sl. 672.

³⁵ Usp. Antički grad, str. 126, sl. 62.

³⁶ O razvoju grada Šibenika iz prvobitnog ranosrednjovjekovnog kastruma v. rad Z. Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, str. 27. i d. Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici, Muzej grada Šibenika, Posebna izdanja 1, Šibenik 1976.

Evo nekih primjera iz zapadne Evrope: Limoges je osnovan u IV. st., ovalna oblika, u ranom srednjem vijeku (X. st.) zapremao je površinu od oko 66600 m²; Villeneuve-sur-Lot osnovan je u XIII. st. (1264), ima tlocrt sličan zadarskom, a zapremao je površinu od oko 150000 m². Usp. L. Benevolo, sp. dj., str. 257. i 479. Nove formacije u srednjoj Evropi (Češka i Moravska) također skromnijih dimenzija, str. 494.

Prostranstvo urbanog areala samo za sebe ne može služiti kao pokazatelj u odmjeravanju veličine jednoga grada. Kao i u promatranju antičkog grada, tu je važno utvrditi funkcionalnu eksploataciju gradskog prostora, odnose užih cjelina, kulturu stanovanja, koja je opet u najužoj vezi s gradskom ekonomijom i dr.³⁷ Posebno bi bilo korisno kad bi se mogla konkretnije sagledati demografska slika grada i pripadnog okolnog područja.

Nije ovo prilika da se raspravlja in ekstensio o tim pitanjima. Valja svakako upozoriti na važne inovacije koje donosi srednji vijek, a posebno na degradaciju nekih užih gradskih cjelina,³⁸ kao što su to u Zadru kasniji »Varoš« i gradska četvrt koja se formirala od sjeverozapadnog ruba foruma preko starog kapitolija³⁹ sve do gradskog perimetra. Ova degradacija počela je sigurno već u ranom srednjem vijeku i raspoznatljiva je do danas. Izmijenila se i kultura stanovanja, a s njome i sama stambena izgradnja. Uvođenjem elemenata agrarne ekonomije, od koje gotovo isključivo grad živi u ranijem srednjem vijeku, a što je inicirala već kasna antika, mnoge površine dobivaju posebne namjene, ne samo vezane uz obradu ulja i vina nego i »poljoprivredne«, s vrtovima uz kuću i prostorijama za domaće životinje. Ne treba ni spominjati relativno velik broj crkava i crkvice već u preromaničkom periodu.

Dakako da bi konkretniji demografski podaci u još većoj mjeri mogli poslužiti za donošenje prave ocjene o veličini grada. Ovdje se možemo služiti samo indirektnim podacima. Ponajprije, uglavnom znamo kako je bila organizirana tadašnja familija. To su najuži srodnici; braća se dijele.⁴⁰ Tu više nema onih familija rimskog tipa, u kojima su robovi či-

³⁷ Za antički period usp. *Antički grad*, str. 198. i d. i sl. 134. I. Petricioli u Klaić — Petricioli, str. 113, daje razmještaj zadarskih crkava, a o kućama posebno govori na str. 117. i d.

³⁸ Analognu pojavu u Poreču, posebno na prostoru kapitolija, zapadno od foruma, uspor. u M. Prelog, *Poreč — grad i spomenici*, Beograd 1957, str. 39. i d. To se raspoznaje još danas (v. geodetski plan na str. 16. i katastarski plan iz 1871. god.). Objekti su, dakako, iz kasnijih vremena, no nesumnjivo je da je proces započeo već na izmaku antike, kao i u Zadru, gdje se to može stratigrafski dokumentirati.

³⁹ O urbanizmu Zadra, posebno srednjovjekovnom, dosta je pisao I. Petricioli. Usp. njegove radove: *Lik Zadra u srednjem vijeku*, Radovi instituta JAZU u Zadru, 11—12 (1965), str. 147. i d. *Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije* Zbornik radova Instituta za historijske nauke u Zadru 2 (1956—7), str. 101. i d; *Dva tisućljeća zadarskog urbanizma*, Urbs 2 (1958—9); napokon i u djelu Klaić — Petricioli, *passim*. Tu, na sl. 113, donosi topografski položaj crkava poznatih iz izvora, preko osnovnog rastera koji je u biti antički. Na planu Zadra iz XII. i XIII. st. (str. 279) već se konkretiziraju prostori unutar inzula, posebno onih na prostoru kapitolija i kasnijeg Varoša. No nema sumnje da je izgradnja već na izmaku antike počela degradirati ova dva uža gradska područja, na što ukazuju i rezultati istraživanja na kapitoliju, pa neće biti daleko od istine zaključak da se u tom pogledu situacija iz XII. st. nije mnogo razlikovala od one kakva je bila u vrijeme Konstantina Porfirogeneta.

⁴⁰ Uspor. diobe u spisima zadarskih notara, u M. Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Krete Tarallo 1279—1308*, Zadar 1959, str. 202, 203. i 204. (pri mjer podjela kuće i dvorišta). O stambenoj arhitekturi Zadra u srednjem vijeku usp. I. Petricioli u Klaić — Petricioli, str. 278. i d.

nili većinu, a u pogledu stanovanja zauzimali veoma skroman prostor u kući rimskog tipa.⁴¹ U ovo doba još nema »građanstva«, odnosno ono čini tek veoma skromnu komponentu u ukupnom stanovništvu grada.⁴² Ono će se, kao i u susjednoj Italiji, više afirmirati oživljavanjem trgovine, tek s XI. stoljećem. Prema tome, u gradu živi tanak sloj posjedničke aristokracije koja živi pretežno od svojih gospodarstava izvan bedema (u nju valja ubrojiti crkvu, te samostan sv. Krševana), i puk koji sačinjava većinu (sitni obrtnici, posluga, koloni, radna snaga, mali posjednici). Već u Konstantinovo vrijeme on je heterogen u etničkom smislu, jer ga sačinjavaju domaći Romani i doseljeni Hrvati,⁴³ koji čine većinu na širem teritoriju oko grada. Sve to govori da broj stanovnika tadašnjeg grada nije mogao biti velik. Nakon »pražnjenja« koje je počelo u kasnoj antici,⁴⁴ on nikad nije dosegao populaciju iz rane antike, i teško da je mogao doseći i polovicu broja stanovnika što ih je imao u antici. No, za tadašnje prilike, uzevši u obzir gradove bez kontinuiteta i tradicije, kakvih je bilo i u Evropi i kod nas na hrvatskoj teritoriji, a koji su život započeli u ranom srednjem vijeku s nekoliko stotina stanovnika, može se tvrditi da je Zadar, sa svojih nekoliko tisuća stanovnika (3—4 tisuće), bio za tadašnje prilike veliki grad i u apsolutnom smislu, svakako najveći od svih ostalih u Dalmaciji i jedan od većih u odnosu na gradove srednje i sjeverne Evrope.

Ostaje još jedno pitanje važno za Zadar i ostale dalmatinske gradove koje može biti u vezi s veličinom grada, a to je ono koje se odnosi na davanja (tribut) što su ga pojedini dalmatinski gradovi plaćali isprva Bizantu, a potom hrvatskom i ostalim vladarima u zaleđu gradova. Pred davanja u naturi, prvenstveno vina, iznosi po gradovima su se, po Konstantinu, kretali kako slijedi:⁴⁵

Split	je davao	200	nomizmata
Trogir		100	„
Zadar		110	„

⁴¹ Uspor. za antički Zadar Antički grad, str. 198. i d., sl. 134.

⁴² L. Benevolo, sp. dj., str. 300, upozorava da »borghesia« do XI. st. čini manjinu i da je često locirana uz periferiju gradskog areala.

⁴³ Na hrvatska imena u srednjovjekovnom Zadru upozorio je već K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* II, str. 70, čak u redovima gradske aristokracije. Talijanska znanost bila je u tom pogledu vrlo pristrana, pa i V. Brunelli, sp. dj. str. 303. Vrijedan doprinos tom pitanju dala je V. Jakić — Cestarić, *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 19 (1972), str. 90.; *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća*. Radovi Centra za znanstveni rad JAZU u Zadru, sv. 21, str. 291. i d.; *Antroponimijska analiza isprave zadarskog priora Andrije s početka X. stoljeća*, *Onomastica jugoslavica*, VI, Zagreb 1976, str. 195. i d.; *Zadarska ženska osobna imena u XIII. stoljeću* — odraz i rezultanta prethodnih simbiotskih procesa u gradu i porijekla novijih doseljenika, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 24, Zadar 1977, str. 145. i d. Uspor. i Klaić-Petricioli, str. 85. i d.

⁴⁴ Antički grad, str. 201.

⁴⁵ Rački, Doc., str. 372; Morav., str. 146.

Osor	100	„
Rab	100	„
Krk	100	„

dok je Rausij plaćao Zahumlju 36 nomizmata i Travunji 36 nomizmata, ukupno 72. a to stoga što su se dubrovački vinogradi nalazili na teritoriji obje zemlje, kako sam car piše. O problemu toga tributa dosta se raspravljalo, kao i o pitanju sporova i nesuglasica između gradskog stanovništva i onoga u zaleđu, u vezi s nesmetanim posjedovanjem terena u gradskoj okolici.⁴⁶ Sigurno je da ne stoji tvrdnja Tome Arcidakona da su dalmatinski gradovi zauzimanjem Bizanta izborili svoja nekadašnja prava na svoj gradski ager.⁴⁷ Kako smo na drugome mjestu ukazali,⁴⁸ to su pravo mogli uživati oni gradovi kod kojih nije bio prekinut kontinuitet municipalnog života i koji su *de iure* mogli revindicirati »suverenitet« nad svojim područjem. Od gradova na kopnu to je mogao biti samo Zadar, dok su Split (neizravno nasljednik Salone, a ne izravno i pravno kako to Toma tumači) i Rausij (opet neizravno nasljednik Epidaura) morali gotovo iz početka stvarati svoju ranosrednjovjekovnu astareju, koja je bila znatno manja od agera iz antičkih vremena.⁴⁹ Drugačije je to bilo na otocima gdje slavenska penetracija imala specifične uvjete, a svakako posve drugačije u Istri, gdje imigracijom Slave na u tom pogledu nije došlo ni do kakvih bitnih izmjena. Postavlja se pitanje u kakvu su odnosu navedeni iznosi prema veličini i ekonomskoj snazi pojedinih gradova. Pogrešan bi bio zaključak da veći iznos govori i za veću produktivnost i ekonomsku moć pojedinih gradova. Tako gledajući, ispalo bi da je tadašnji Split bio ekonomski najjači, pa je stoga i najviše plaćao, dok je Zadar, »veliki grad« po Konstantinu, kome je Split tek »mala palača« (što je u stvari tada i bio), plaćao gotovo upola manje, kao Trogir i gradovi na otocima, a Dubrovnik, je, vidjeli smo, plaćao tek 72 nomizme.

Smatram da su ispravna ona tumačenja koja ovo pitanje tretiraju tako da veći iznos plaća onaj koji ima više posjeda na teritoriji pojedinih

⁴⁶ Usp. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, str. 113. i d., gdje je i literatura.

⁴⁷ O Tominu navodu (Historia Salonitana, izd. F. Rački, gl. 10) da je Split zalaganjem Bizanta revindicirao svoj nekadašnji (antički) teritorij dosta se pisalo, Usp. M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, St. hrv. prosvj., III. ser., 5 (1956), str. 13. i d., gdje je i literatura; N. Klaić, sp. dj. i mj.

⁴⁸ M. Suić, sp. rad u St. hrv. prosvj. III ser., 5 (1956), str. 7. i d; isp. i N. Klaić u Klaić — Petricioli, str. 63. i d.

⁴⁹ Za Split usp. L. Katić, Granica između Klisa i Splita kroz vjekove, St. hrv. prosvj., III. ser., 6 (1958), str. 188. Po njemu, do X. st. granica između hrvatskog i splitskog teritorija nije prelazila liniju Dujmovača — Suhi most — Granica. Isti, Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 49 (1928), polemika s djelom V. Novak, Dva splitska falsifikata XII stoljeća, Bulićev zbornik, Zagreb — Split 1924, i Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu, cit. Vjesnik 48—49. (1924—5).

nih Sklavinija, izvan užega gradskog područja.⁵⁰ Veće obveze arhonata tih Sklavinija povlače za sobom i plaćanje većeg iznosa. Takvo tumačenje ide neobično u prilog našoj tezi iznijetoj u radu o ostacima limitacije srednjovjekovnih gradova na našem primorju,⁵¹ gdje se vidi da je Zadar naslijedio u ranom srednjem vijeku gotovo čitav svoj ager na kopnu, i posebno na svom otočju, i da su građani-zemljoposjednici dugo vrijeme nakon doseljenja Slavena mogli živjeti od prihoda što su ih dobivali sa svog agera. Više su plaćali oni gradovi kojih su građani imali više posjeda izvan gradske teritorije, odnosno oni koji su astareje bile male, pa su građani stjecali posjede, pretežno vinograde, na područjima izvan priznatih gradskih teritorija, tj. na teritorijima pojedinih slaven-skih država. To je važno i za procjenu ekonomske moći zadarskih posjednika, posebno crkve i drugih institucija, naročito samostana sv. Krševana, koji je već imao znatnih posjeda i na otocima i na kopnu u vrijeme koje prethodi darovnicama hrvatskih vladara, što Freidenberg, u radu objavljenom u ovom istom svesku »Radova« nije uočio ni valorizirao.⁵²

3. O imenu Zadra

O imenu Zadra dosta se pisalo i raspravljalo, obrađivali su ga naši i strani lingvisti, epigrafičari i historičari, bilo da se radi o izvornom ilirskom (predilirskom?) obliku, bilo o nazivima što ih registriiraju antički izvori pisani grčkim i latinskim jezikom. O tome je u više navrata raspravljao i P. Skok,⁵³ koji je posebnu pažnju posvetio pitanju razvitka ovog toponima u ranosrednjovjekovnom dalmatinskom romanitetu i u izgovoru domaćeg hrvatskog stanovništva. Zaokruženi prikaz o postanku i razvitku imena grada Zadra dali smo u posebnu radu, objavljenom u »Zadar — Zbornik«, gdje smo citirali sve oblike što se susreću u izvorima, antičkim i srednjovjekovnim, za ime grada i njegovih stanovnika.⁵⁴ Od radova poslije toga valja citirati prilog B. Gabričevića, koji predlaže

⁵⁰ Na to je pomišljao već V. Brunelli, sp. dj., str. 268: »Indica ciò un benessere economico superiore, o un mezzo di oppressione più energico in confronto alle città sorelle? Oppure il territorio rurale del commune di Spalato entrava più estesamente nelle contee (zupe) croate, a meno invece quello di Zara?« Usp. N. Klaić, sp. dj., str. 243. i d.

⁵¹ M. Suić, sp. dj., St. hrv. prosvj. III. ser., 5 (1956), str. 7 i d.

⁵² Usp. njegov prilog u ovom svesku »Radova«, gdje ne uzima u obzir posjede Zadrana prije pojave dokumenata i darovnica, mada je vidljivo da Zadranima, posebno samostan sv. Krševana, već posjeduju imanja, pašnjake i ribarska staništa prije XI. st.

⁵³ P. Skok je pisao o antičkom imenu Zadra u više navrata. Usp. cit. djelo u GZMBiH 29. (1917), 31. (1919), kao i u Radovima Instituta JAZU u Zadru, 1 (1954); o rotacizmu, o *t*-elementu, o tome da je bilo indeklinabile, o mijenjanju roda i dr. Mnogo je češće dodirivao ovo pitanje u svojim brojnim radovima iz oblasti toponomastičkih studija. Bibliografski pregled do 1963. v. u mom radu citiranom u bilj. 54.

⁵⁴ O imenu Zadra. Zadar — Zbornik, Zagreb 1964, str. 95. i d.

duhovite kombinacije o grafijama za nazive nekih naših dalmatinskih gradova u carevu djelu, a posebno za naziv Zadra.⁵⁵

Kako je poznato, ime Zadra krenulo je od jednog autohtonog pred-rimskog oblika *Iader* koji se susreće u literarnim izvorima i u antičkim natpisima. Već u ranijim klasičnim djelima (npr. u Plinija Starijeg)⁵⁶ zabilježen je oblik u ženskom rodu *Iadera*, nastao vjerojatno kongruencijom s apelativom *civitas*, koji je posvema prevladao u kasnoj antici i prešao u srednji vijek. Od njega su nastali srednjovjekovni oblici *Jadra*, hrvatski *Zadar*, i najposlije talijansko-mletački *Zara*.

U mnogih pisaca, posebno u P. Skoka, veliku je pažnju izazvala grafija što je okrunjeni pisac donosi za ime Zadra τὰ Διάδωρα kao *plurale tantum*, slično obliku za Kotor: τὰ Δεκάτερα⁵⁷ Jednom donosi i genitiv: τῶν Διαδώρων. Više manje je prihvaćeno Skokovo tumačenje po kome je inicijalno *di-* u *Diadora* grafija za ranoromansko-dalmatinsko *z-*, dok bi omega bila znak za tvrdi slavenski poluglas, upravo kao i u carevu nazivu za Bosnu: Βόσωνα,⁵⁸ što bi trebalo čitati *Bosōna*, a *Diadōra* *Zadr̥a*. Do slabljenja⁵⁹ srednjeg nenaglašenog vokala došlo je već u ranom srednjem vijeku, kao i do prijelaza početnog *Ja-* u *Za-*, pa je hrvatski oblik nastao jednostavnim prijelazom ženskog u muški rod,

⁵⁵ Kako je nastao naziv *Diadora*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (od sada Radovi F. f.) 14—15, (1976), str. 133. i d.

⁵⁶ Plin. III, 142. Oblik *Jadera* donose i drugi pisci, iz ranog i kasnog Carstva. Uspor. moj rad u Zadar — Zbornik (bilj. 54), str. 100. i d. U kasnoj antici i u srednjem vijeku oblik *Iader* se ne pojavljuje.

⁵⁷ Po P. Skoku, sp. dj. u St. hrv. prosvj. NS 2, str. 166., dočetno *-u* za slavenska imena mjesta često se susreće u bizantskih pisaca.

⁵⁸ Po P. Skoku, *dia-* je careva grafija za *ja*, kao u imenu *Madius* — *Majus*, a omega je znak za oslabljeni, nenaglašeni vokal. Usp. njegov rad. Kako bizantski pisci pišu lična i mjesna slavenska imena. St. hrv. prosvj. NS 1 (1927), str. 75. Za prijelaz *di-* u *-z-* u toponimu Žman usp. *Sl. i rom*, str. 117. i d.

⁵⁹ Bez obzira na različit pristup u tumačenju postanka naziva *Diadora* kod B. Gabričevića i kod mene, do sada je očito da ono omega ne mora biti zamjena za oslabljeni vokal, pa ni u nazivu Bosne (*Bosōna*) što ga donosi Konstantin Porfirogenet. Tada se ni oni drugi slični oblici što ih bilježe Guidon i Kekaumen ne moraju dovoditi u vezu s omegom u *Diadora*, bez obzira da li stoji moja ili Gabričevićeva teza. Mišljenja o tome v. u B. Gabričević, Radovi F. f., str. 138. P. Skok je u više navrata iznio mišljenje o slavenskom posredovanju, tj. da je omega zamjena za slavenski tvrdi poluglas. Vjerojatnije je da tu nema nikakva slavenskog utjecaja nego da je do slabljenja i potom ispadanja srednjeg nenaglašenog vokala došlo već u predslavensko doba i da je to čisto neoromanska tvorba. Za ovu tvrdnju potvrdu pruža carev naziv za grad Krk — Vekla (Βέκλα), nastao od »vetula« (sc. *civitas* — »Stari grad«). I tu je inicijalni intenzitet naglasaka uzrokovao slabljenje i napokon sinkopu srednjeg nenaglašenog vokala, ovdje svakako bez posredovanja slavenskog govora. Prema tome Hrvati su već zatekli ranosrednjovjekovni naziv grada u neoromanskom govoru, gdje je početno *Ia-* bilo prešlo u *Za-*, sa sinkopiranim srednjim vokalom, u grafiji *Jadra*. Od tog *Jadra* (*Zadra*) nastao je hrvatski naziv, a tvrdi poluglas je posve logičan prijelazom naziva u muški rod; *Zadr̥a*. Prema tome slavenski poluglas bi ovdje bio sekundaran. Upravo za ovaj nezavisni proces u romanskom govoru svjedočili bi oblici iz starijih izvora s *-o-* ili *-u-* za oslabljeni vokal.

kako se to i u mnogim drugim slučajevima zbilo (npr. Sisak od Siskia).⁶⁰
Stavak u kome Porfirogenet govori o imenu Zadra glasi:⁶¹

Ὅτι τὸ κάστρον τῶν Διαδώρων καλεῖται τῆ Ῥωμαίων διαλέκτῳ
"λάμ Ἔρα", ὅπερ ἐρμηνεύεται "ἀπάρτε ἦτον". δηλονότι ὅτι ἡ
Ῥώμη ἐκτίσθη, προεκτισμένον ἦν τὸ ποιοῦτον κάστρον· ἔστιν
δὲ τὸ κάστρον μέγα. Ἡ δὲ κοινὴ συνήθεια καλεῖ αὐτὸ Διαδώρα.

U prijevodu: »Kastron Dijadore zove se na jeziku Rimljaná 'jamera', što znači 'već bijaše', to jest kad je Rim bio osnovan već je prije toga bio osnovan ovaj kastron. To je velik grad. Uobičajeno je u puku da se on naziva Diadora«.

Iz navedenog citata mogu se izvesti ovi pouzdani prethodni zaključci, važni za dalje razmatranje problema:

a) Car zapravo donosi dva oblika za ime Zadra, *Jamera* i *Diadōra*, u dvije zasebne rečenice koje ne čine sintaktičku cjelinu, jer su odvojene navodom o veličini Zadra, što s imenom grada nema nikakve veze;

b) za prvi oblik *Jamera* pisac tvrdi da je rimski, a za drugi, koji glasi *Diadora*, da je domaći — pučki;

c) to znači da nazivi i oblici potječu iz dvaju različitih vremenskih obzorja, ali isto tako, što je važnije, i iz različitih socijalnih krugova;

d) na isti način može se zaključiti da carevi oblici i njegove semantičke interpretacije potječu iz različitih izvora i da su nezavisne jedna od druge;

e) lako je zaključiti da se Zadar nikada nije zvao onako kako Konstantin piše, ni u rimsko doba (*Jamera*), ni u ranom srednjem vijeku (*Diadōra*);

f) iz careva tumačenja podrijetla imena *Jadera* jasno je da on tu ne donosi antički oblik *Jadera*, već da ga hotimično preoblikuje u *Jamera*, kako bi mogao izvesti svoju naivnu etimologiju. Posve je vjerojatno da je i njegov oblik *Jadra*.

Što se tiče oblika *Jamiera*, malo se što nova može kazati. Car je nesumnjivo imao pred sobom latinski oblik *Jadera*, naziv za grad Zadar koji je prevladao u kasnoj antici i koji se vrlo često spominjao u dokumentima napisanim srednjovjekovnom latinštinom. Zato on i navodi da su ga tako zvali Rimljani. No on taj oblik ne donosi, nego ga svjesno preinačuje u *Jamera*, da bi udovoljio svojim etimologijskim ambicijama, upravo onako kao što to radi s imenima nekih drugih dalmatinskih gra-

⁶⁰ O prijelazu predslavenskih toponimija iz ženskog u muški rod u hrvatskom jeziku usp. P. Skok, Studije iz ilirske toponomastike, GZMBiH 29 (1917), str. 138. Usp. i moj citirani rad u Zadar — Zbornik, str. 102.

⁶¹ Morav., str. 136, 138.

dova, npr. s imenom Trogira (Τετραγγοῦρον — »četvrtina krastavca« — aluzija na oblik grada.) Kako se vidi, takvim je nazivom »*iam era*« potvrdio svoje domišljanje da je Zadar postojao prije Rima. Car je sigurno znao da je Zadar sačuvao kontinuitet iz antike, da za seoba i provala naroda nije bio porušen, te da nije nastao doseljenjem stanovništva kao što se to dogodilo u Splitu nakon rušenja Salone i u Dubrovniku nakon rušenja Epidaura. Kako je on došao na pomisao da prida Zadru tako veliku starinu, teško je reći. Posve je izvjesno da je Porfirogenet poznavao legendu o osnivanju Rima, da je znao i za Varonovu eru *ab Urbe condita*, dakle jedan određeni »datum« kad je Rim bio utemeljen, dok se postanje Zadra oubi u dalekoj povijesnoj tami, *ab immemorabili*. U svakom slučaju, ovo je posve njegova kombinacija, i nije joj potrebno tražiti posrednike u tadašnjem Zadru.⁶² Valja isto tako primijetiti da je car napravio nasilje ne samo nad izvornim oblikom *Jadera* kad je -d- pretvorio u -m- (Što je zaista sitnica prema nekim drugim, pa i onim već navedenim kombinacijama s imenom Splita, Trogira i drugih), već i nad latinskim jezikom. Mnogi su izdavači, pa i oni bonskog izdanja kojim se poslužio Rački, carev naziv, odnosno etimologiju, dopunjavali u *Jam erat*.⁶³ Rukopisi međutim donose samo Ἰάμ ἔρα.⁶⁴ Teško je zamisliti da je caru pri njegovu etimologiziranju smetalo ono dočetno -t, koje u znatno manjoj mjeri iskrivljuje izvorni oblik *Jadera* nego li ono -m- umjesto -d-. Prema tome stoji da to nije moglo biti »rimsko« ime Zadra, jer je pisac zacijelo znao da treće lice imperfekta glasi *erat* (kako izdavači »ispravljaju« cara), a ne *era*. *Era* je vulgarni oblik koji je nesumnjivo postojao i u domaćem romanskom (»dalmatinskom«) govoru, kao i u talijanskom. Stoga, bez obzira na fantastičnost svoje kombinacije, on ipak nije donio »rimski« polazni oblik *Jamerat*, već vulgarni (romanski) *Jamera*, pa bi to više bio naziv Romana (»latina«⁶⁵ u domaćem govoru) nego li starih Rimljana. Ako bismo se odrekli ovakve pretpostavke, morali bismo zaključiti da car nije poznavao elemente latinskog jezika, što je neprihvatljivo. Oblik je dakle *Jamera*, po onome što car donosi, u isti mah, što se grafije tiče, i rimski i romanski podjednako.

U novije vrijeme B. Gabričević je posvetio tumačenju careva naziva *ta Diadōra* poseban prilog.⁶⁶ On je vrlo dobro uočio da imena nekih naših gradova u carevu djelu počinju sa *de-* (*ta Dekatera*, *ta Diadora*) (*do Tetrangurin* za Trogir). Po njemu bi spomenute grafije nastale spaja-

⁶² Pored statističkih podataka car je lako mogao doći do dokumenata pisanih na latinskom jeziku, gdje se ime Zadra pisalo uobičajenom grafijom *Jadera*.

⁶³ Rački, Doc., str. 404: Ἰάμ ἔρα. Ovom rekonstrukcijom careva teksta služio se Skok i svi ostali koji su raspravljali o imenu Zadra. Berjančić, str. 23: Ἰάμ ἔρα.

⁶⁴ Morav., str. 137, u kritičkom aparatu: Ἰάμ ἔρα cod. V. M; ἡμερα cod. P; Ἰάμ ἔρα τje konjektura Meursiusa.

⁶⁵ U carevu djelu *Romanoi* i *Romaioi* imaju isto značenje. Za njega su stanovnici Raba, Krka i Osora *Romanoi* (pogl. 29, 30, 31), ali kad se radi o jeziku upotrebljava *hē Rhomaiōn dialektos* (»govor Romana«). Sami dalmatinski Romani sebe nazivaju Latinima. Usp. P. Skok, Sl. i rom. str. 12. i 16.

⁶⁶ B. Gabričević, Radovi F. I., istr. 133. i d.; posebno za δε str. 138.

njem grčke sastavne odnosno rastavne čestice δε — sa samim imenom grada, zahvaljujući nespretnosti prepisivača,⁶⁷ što se inače često događa u rukopisima, a susreće se i u samom djelu Konstantina Porfirogeneta.⁶⁸ Po tome bi carevo *Diadora* postalo od δε Ἰάδεο.⁶⁹ Glavni argument na koji se B. Gabričević oslanja bila bi spomenuta careva etimologija *iam erat*, koja se fonetski ne bi nikako mogla dovesti u vezu s izgovorom *Zad̄ra*, što ga Skok predlaže. Kombinacija djeluje veoma uvjerljivo. No prihvaćajući u načelu takvu kombinaciju, smatramo da je do spajanja onoga de- s vlastitim imenom grada došlo na drugi način i s drugih razloga.

Istini za volju, treba reći da je već V. Brunelli u svojoj povijesti Zadra,⁷⁰ navodeći Konstantinov oblik *ta Diadōra*, pomišljao na jedno de- u toj grafiji imena Zadra, za koje je dobro znao da se tada pisalo *Jadra*, a izgovaralo *Zadra*. Kod njega je to samo oštroomna opservacija koju nije potanje razglabao, no, u glavnim crtama, jasno je što je time htio reći i na koje je de- ovdje mislio. Očito ne na neko grčko δε —. Pokušat ćemo dakle to malo iscrpnije obrazložiti.

Valja imati na umu da grčki jezik u našim dalmatinskim gradovima, bez obzira na bizantski suverenitet, nije nikada postao medijem društvene komunikacije, a za to ne govori ni onih nekoliko ranosrednjovjekovnih natpisa na grčkom jeziku iz Zadra, koji, u ostalom, svi pripadaju tekstovima sa crkvenog namještaja i većinom se odnose na citate iz Sv. Pisma ili iz liturgije.⁷¹ Moramo pretpostaviti da je car raspolagao katalogom dalmatinskih gradova napisanim na jednom negrčkom jeziku, na latinskom (teoretski uzevši), odnosno na domaćem dalmatinskom romanskom (što je mnogo vjerojatnije). On taj katalog donosi u 29. poglavlju (*Racusion, Aspalathos, Tetrangourin, Dekatera, Diadōra*), i o svakom od njih pruža nekoliko podataka. Ako je Konstantin imao pred sobom

⁶⁷ B. Gabričević, isto, str. 138.

⁶⁸ Npr. u rukopisima djela Plinija Starijeg: *Arbaerexi = Arba i Crexi*. Ovu pojavu u carevu djelu uočio je već Lucius, koji je predložio i neke sanacije, sp. dj., str. 48. Skok je o tome pisao u više navrata, posebno u djelu Sl. i rom. passim.

⁶⁹ B. Gabričević, *Radovi F. f.*, str. 138, pomišlja čak na eliziju: ΤΑ Δ' ΙΑΔΕΡΑ

⁷⁰ Sp. dj., str. 30f: »Se in Diadora non c'è appicata per equivoco la preposizione de, che si trova erroneamente negli *Itinerari*, come in *Tetrangurium — Tragurium — Traù*, e in *Dekatera — Cattaro*...« U grafiji *Dekatera* prepoznavao je i P. Skok, sp. dj. u ZFONF, str. 216, također prijedlog de-, ali latinski. Utvrđeno je da car donosi statistiku (P. Skok, Sl. i rom., str. 15), a to znači da operira stereotipima, što se vidi ponavljanjem ἄτι τὸ κἄστρον... na početku opisa svakoga grada. G. Manojlović (Ferjančić, str. 8, bilj. 6) zastupa da car upotrebljava formulu ἄτι... kad pravi ispiske. Podatke unosi u tekst mehanički, ne vodeći računa o sintaktičkim sklopovima; posljedica toga vidi se u tome što temu o imenu Zadra razdvaja (*Jamera i Diadora*), jer je raspolagao posebnim predlošcima. Česticu δε vrlo rijetko upotrebljava, (ima čitavih strana između nje), a nikako mu nije karakteristično postavljanje δε između apelativa τὸ κἄστρον i vlastitog imena kastrona, bilo romanskog, bilo slavenskog. Naprotiv, da se radi o romanskom de vidi se iz primjera što ga donosi Brunelli (sp. dj. i mj.) za otok Iž: Dezij — De Ezio, postalo od de Eso.

⁷¹ Usp. I. Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, Diadora*, 2 (1962) str. 261, 264.

predložak s popisom dalmatinskih gradova na domaćem, a ne na grčkom jeziku, što je sasvim opravdano pretpostavljati, tada su oni bili napisani u sintagmama koje su bile u duhu tadašnjeg govora općenito u romanskom svijetu, pa i u našim dalmatinskim gradovima. Takve sintagme česte su u ranijoj antici kad se radi o apelativima koji označuju neku zajednicu, *civitas* ili *municipium*. Tako već Plinije Stariji spominje neku *civitas Pasini*⁷² (dakle ime naselja, a ne stanovnika koji su se zvali *Pazinates*),⁷³ gdje je ono *Pasini* nesumnjivo genitiv. Mnogo su češće kombinacije s apelativom *municipium*, npr. *municipium Varvariae*,⁷⁴ ili još češće uz etnik, npr. *municipium Riditarum*,⁷⁵ *m. Splonistarum* i dr. Poslije, kad riječ *civitas* gubi funkciju apelativa za zajednicu i postaje opća imenica za grad, zamjenjujući riječi *urbs* i *oppidum*,⁷⁶ razumljivo je da uz nju dolazi vlastito ime grada u genitivu.⁷⁷ To su naslijedili svi romanski jezici, pa odatle sintagme tipa »città di Milano«, »ville de Paris« i dr.,⁷⁸ a tako isto i u našim srednjovjekovnim latinskim dokumentima: *castrum Sibinici*,⁷⁹ *castrum Kesse*⁸⁰ (Časka na o. Pagu) i sl. Isto vrijedi i u nazivlju otoka (npr. *isola di Ladosta* — Lastovo), jezera (Lago di Como), planina (i *monti di Velebit*), rijeka (il fiume di Po) i dr. Humanistička latinština vraća se antičkim formulama: *urbs Iadra*.⁸¹ Nije teško rekonstruirati kako su te sintagme glasile u domaćem romanskom govoru dalmatinskih gradova u ranom srednjem vijeku. Pojam za »grad« postala je riječ *civitas*, u domaćem govoru *civitate*, za što svjedoči naše ime za stari Epidaur, današnji Cavat.⁸² Prema tome imena gradova što ih donosi naš okrunjeni pisac u romanskom su govoru glasila: *civitate de Catera*, *civitate de Tragurio*, *civitate de Jadra* itd. Moglo je to biti i u kombinaciji s etnikom, npr. *civitate de Jadratini* i sl. Upravo tako bi se

⁷² Nat. hist. III, 139.

⁷³ CIL III 8783, po Hirschfeldu vjer. .... *municipi/i/ Pazina[ti]um*. Usp. J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969, str. 317.

⁷⁴ M. Suić, *Municipium Varvariae*, *Diadora*, 2 (1962), str. 179. i d.

⁷⁵ CIL III 2026; 2774: *princeps municipi Riditarum*; usp. D. Rendić — Miočević, *Princeps municipi Riditarum*, *Arheološki radovi i rasprave* 2 (1962), str. 315. i d.

⁷⁶ Već u kasnoj antici opća imenica *civitas* potpuno preuzima ulogu apelativa *urbs* i *oppidum*. Usp. G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1940, str. 245.

⁷⁷ Usp. G. Devoto, sp. dj., str. 335, primjer razvitka kasnoantičke formule *de terra Aegypto*, *de terra Aegypti*, *de terra de Aegypto*, po čemu su nastale sintagme u suvremenim romanskim jezicima: »*tiera de Egipto*« (španj.), »*terre d'Egypte*« (franc.), »*terra d'Egitto*« (tal.) i dr.

⁷⁸ I samo ime Rima, u formuli *urbs Roma*, već u antici prelazi u *urbs Romae*; usp. E. Gamillscheg, *Historische französische Syntax*, Tübingen 1957, str. 109, pogl: »*La ville de Rome*«.

⁷⁹ V. Rački, *Doc.*, str. 584. Usp. i T. Smičiklas, *Codex diplomaticus sv. II*, Zagreb 1904, str. 144, romansku sintagmu u latinskom tekstu: *castrum de Seuenuico*, umjesto *Seuenuici*.

⁸⁰ Usp. T. Smičiklas, sp. dj., sv. II, Zagreb 1904, str. 136.

⁸¹ V. Brunelli, sp. dj., str. 218. i s: »*Urbs Dalmatina Jadra pollet hoc duce*« (s likom sv. Krševana). Radi se o minijaturi iz 1480. god. Usp. i S. Petricioli, *Grbovi grada Zadra*, *Radovi Inst. JAZU u Zadru*, 9 (1962), str. 363.

⁸² Uspor. P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, str. 203, i u nekim kasnijim radovima, posebno u Sl. i rom, str. 36. (Cavat za *civitate*) i dr.

mogao bolje protumačiti carev naziv za Trogir. Njegov *Tetrangourin* pretpostavlja da je pred sobom imao etnik *Tragurini* (*civitate de Tragurini*), a ne toponim *Tragurio*, kako se još uvijek Trogir zvao u carevo vrijeme. Nesumnjivo je da je on imao pred sobom katalog dalmatinskih gradova s oblicima na domaćem romanskom govoru, a ne neki grčkim ili latinskim jezikom pisani izvor, jer bismo u tom slučaju imali latinske ili latinizirane oblike. U ovom je katalogu on našao gotove sintagme: *civitate de Jadra*, *civitate de Catera*, *civitate de Tragurini* i dr. Vrlo je važno upozoriti da sintagme istog karaktera i on sam donosi u svom katalogu gradova, na grčkom jeziku, koje djeluju kao sintaktički kalki. Naime kod njega susrećemo ove sklopove:

τὸ κάστρον τῶν Δεκατέρων
 τὸ κάστρον τῶν Διαδώρων
 τὸ κάστρον τοῦ Ἀσπλάθου
 τὸ κάστρον τοῦ Πραουσίου

dakle s imenima gradova u genitivu, gdje riječ *to kastron* zamjenjuje romanski apelativ *civitate*. Prema tome, njegove sintagme na grčkom jeziku (apelativ + toponim u genitivu) odgovaraju u cijelosti sintagmama iz predložka napisanog romanskim govorom: apelativ (*civitate*) + toponim u genitivu (*de Jadra*), i samo se tako mogu protumačiti grafije *de-* + toponim (*Dekatera*, *Diadora*, *Tetrangourin*), gdje je ono *de-* sastavni element genitiva. Sve dakle upućuje da u traženju postanka careve grafije *ta Diadora* moramo krenuti od jednog romanskog *de Jadra*, nikako od *Jadera* (koju pisac ni ne donosi, već samo svoju etimologiju *Jamera*), koja je, kako on kaže, rimska, dok on donosi onaj naziv koji upotrebljava narod (puk) u njegovo vrijeme. Ali koji to puk u Zadru tako maziva svoj grad, da li su to Romani ili možda Hrvati koji su u carevo doba već predstavljali značajnu demografsku komponentu, ne samo u njegovoj najbližoj okolini, na teritoriji njegova agera što ga je naslijedio iz antike, već i u samom naselju unutar bedema.⁸³ Vjerujemo da su u tome imali udjela i jedni i drugi, i Romani i Hrvati.

Kako je višekrat rečeno, bilo je uobičajeno pisanje imena Zadra grafijom *Jadra*. No to je bila samo grafija. Romani su grad zvali *Zad'ra*, a Hrvati *Zad'r* (*Zadar*, gen. *Zadra*). Do Porfirogeneta je doprla grafija *de Jadra*, no on je takvu ne donosi, mada je to mogao učiniti. (*Dejadra*). Ne donosi je, jer mu ona ništa ne »znači«, nema nikakve etimologijske vrijednosti, a on upravo tome teži: svako ime grada mora imati svoje značenje. Ni u dokumentima ni u predaji u samom Zadru car nije mogao naći bilo kakva temelja da, mijenjajući, dodajući ili premećući neko slovo dođe do nekakva značenja ove toponimije, za razliku od »rinskog«

⁸³ Usp. bilj. 43.

naziva *Jamera*, koji zamjenjuje ispravno *Jadera*. Drugim riječima, car ovdje svjesno ne donosi stvarnu grafiju *Jadra* iz istih razloga iz kojih ne donosi *Jadera*. On i ovdje radi ono isto što je napravio od *Jadera* i od nekih drugih imena gradova: on daje određenu etimologiju — »značenje« naziva, a ne sam naziv u izvornoj grafiji. To, naravno, traži sad veće sad manje intervencije u izvornim grafijama: kod Trogira je od *Detragurini napravio Τετραγουρίνυ zamijenivši početno *d-* sa *t-* da bi dobio *tetra-*, i dodao još jedno *-g-* da bi se naziv mogao čitati *Tetrangourin*. Kod naziva *Jadera* zamijenio je *-d-* jednim *-m-*. U pučkom nazivu *Diadōra* njegova je intervencija bila mnogo veća. On je morao imati dobrih razloga da od *Dejadra načini svoj oblik *Diadora*. To je učinio, ponavljamo, da bi imenu grada dao neki »smisao«, odnosno neko »značenje«. A to značenje, odnosno ova njegova etimologija, svakako manje fantastična i naivna od ostalih što ih bilježi, nije izravno u vezi s onim *de Jadra* ni s romanskim oblikom i nazivom za Zadar, već s hrvatskim. U hrvatskom jeziku »za dar« nešto znači, *Jadra* u romanskom ne znači ništa. Nema sumnje da je ova slavenska pučka etimologija, po kojoj je ime Zadar postalo od »za dar«, nastala veoma rano, mnogo stoljeća prije nego što je donosi pjesnik Juraj Baraković.⁸⁴ U svim jezicima i u svim sredinama nastaju te tzv. pučke etimologije, koje pokušavaju dati toponimijama različita karakterna, posebno onima iz heteroglotskih ili naslijeđenih slojeva, neki smisao u vlastitu govoru.⁸⁵ Za cara je etimologa bila od posebna interesa. Njemu je nesumnjivo bilo javljeno iz Zadra da domaći puk grad naziva »za dar«. Zato i i zričito piše da je to »pučki« naziv. Koji je to puk, romanski ili hrvatski, za njega nije bilo od osobita interesa, niti bi on, uza sve svoje kvalitete »etimologa«, bio u stanju da razluči. Ta za njega je *Paganía* slavenski naziv za oblast nekrštenih Hrvata,⁸⁶ a mi znamo da to ne može biti, nego da je to romanski naziv i po osnovnom elementu (od lat. *Paganus* »stanovnik sela«, potom u kasnoj antici »poganin«) i po dočetu (*-ania*). Za cara je bilo glavno da naziv *Diadora* odvoji od onog »rinskog«, da informira čitaoca da je to naziv iz pučkog kruga, te da znači ono što znači, odnosno kako se piše i čita: »*dia-dōra*«. Tome nije potrebno bilo kakvo dodatno objašnjenje, za razliku od »rinskog« oblika (*Jadera*), gdje je smatrao potrebnim navesti kako je nastao od *Jamera*.

P. Skok je, uvjeren da je *Diadōra* grafija za romanski ranosrednjovjekovni naziv *Zadra*, pretpostavljao da je ono početno *di-* zamjena za

⁸⁴ »Dar za dar«; usp. »Vila Slovinka«, petje sedmo, stih 344, P. (Budmani i M. Valjevac, Djela Jurja Barakovića, Zagreb 1889, str. 97.

⁸⁵ Na takve etimologije upozorava i P. Skok, Sl. i rom, str. 101. (za početno S- u Sestrunj), usp. i str. 120. i s, i str. 257. One su bile djelotvorne i u novije vrijeme, upr. u tumačenju imena Ugljan, koje se dovodilo u vezu s »ugljenom« ili s »uljem« (tal. izgovor Ugljano), dok je ime, kako je Skok višekrat ukazao, antičkog postanja, od predijalnog imena *Geliana (terra)* ili *Gelanium (praedium)*, Sl. i rom. str. 104. i s.

⁸⁶ Pogl. 29; Morav., str. 126: Jednom se *Paganoi* na rimskom jeziku zovu *Arentanoi*; malo dalje kaže da *Paganoi* na slavenskom jeziku znači »nekršteni«. Isto tako za njega su npr. Konavli (Κοναβλή) slavenska riječ.

z- (usp. Medianum > Mžan > Žman na Dugom o.⁸⁷), a omega zamjena za tvrdi poluglas. Tako je bilo općenito prihvaćeno, pa smo ga i mi slijedili u razmatranju postanka i razvitka imena Zadra. Naravno, Skok sigurno nije mislio da je sam car došao do ovakve fonetske kombinacije da jedno z- napiše kao di-. On tu misli na posredovanje Romana iz Zadra, i u pisanju *Di-* za *Z-*, i za upotrebu omega u funkciji tvrdog poluglasa. Mi smatramo da je to izvorna careva grafija. Car, naime, piše -z- ondje gdje je nesumnjivo izvorno bilo -di-, npr. u nazivu *Pizych*⁸⁸ na Dugom otoku, koji je, po našem tumačenju, postao od *Apidiouchos (sc. *agros* »*Kruševo polje*«, kako se još danas naziva taj kraj).⁸⁹ Tu bi se, po Skoku, u pisanju *Diadora*, očitovale posredovanje »učenih« ljudi iz Zadra, s kojima je on često operirao.⁹⁰ Po našem mišljenju car je raspolagao informacijom da ime grada znači »za dar«. Ona je do pisca mogla stići preko istih onih posrednika koji su mu slali neke druge podatke. Naravno, to nije bilo napisano hrvatskim jezikom, ali ni grčkim ni latinskim, nego najvjerojatnije romanskim, kao što su i nazivi dalmatinskih gradova bili napisani u romanskim oblicima. Oblik *Diadora* car ne bi mogao načiniti na temelju grčkog "κατὰ δῶρα", "δῶρου ἕνεκα" i sl., ili latinskog *dono* (abl. od *donum* — »na dar«), *pro dono* (»za dar«), ili sl. Naime, carevo *Diadora* sadrži prijedlog *dia* — »zbog«, »poradi« i *dora* (»darovi«). Značenje je dakle »zbog dara«, a ne »za dar«. Zašto car ipak piše »*dia dōra*«, a ne nekako drugačije, neće se biti teško domisliti. Pred sobom je imao izvorni oblik *de Jadra* i nije mogao izmijeniti toliko slova (odnosno glasova) da se izgubi svaka veza s navedenim oblikom. S druge strane, ako je pred sobom imao onu pučku etimologiju napisanu na romanskom jeziku sa značenjem »za dar«, ona je vrlo vjerojatno glasila »per dono«. A »per« može značiti i »za« i »zbog«.⁹¹ U svom »prijevodu« (zapravo semantičkom kalku) car je uzeo *dia*, čime nimalo nije prešao granicu svojih etimologijskih sloboda iskazanih u nazivima drugih gradova Dalmacije. *Dejad'ra* naprama *Diadōra* stoji isto tako dobro kao npr. *Detragurini* naprama *Tetrangourin*. Ukratko, caru je Split »mala palača«, Trogir »četvrt krastavca«, Zadar »već bijaše« (»rimski«) i »za dar« (pučki).

⁸⁷ V. bilj. 58.

⁸⁸ Morav., str. 138: Πιζούχ ; Rački, Doc., str. 404: Πιζούχ .

⁸⁹ M. Suić, *Pizych* na Dugom otoku, St. hrv. prosvj. III s., sv. 4. (1955), str. 21. i d.

⁹⁰ V. moj prikaz djela P. Skok, *Tri starofrancuske kronike o Zadru* godine 1202, *Zadarska revija* II, sv. 1. (1952), str. 61. Kad je govor o X. st., moramo računati s krugom ljudi iz Zadra koji su poznavali latinski jezik, jer je tu nesumnjivo latinština bila sačuvana u kontinuitetu iz antike, a trajala je sve do pojave humanistike, koja se ne može tumačiti čuvanjem kontinuiteta, pa u stvari predstavlja »naučeni« (umjetni) latinitet.

⁹¹ Za prijedlog »per« u značenju i funkciji motivacije usp. N. Tommaseo — G. Meini, *Dizionario della lingua italiana*⁴ vol. V, Torino 1924, str. 896, br. 15, s. v; G. Devoto — G. C. Oli, *Dizionario della lingua italiana*, Firenze 1971, str. 1665; N. Zangarelli, *Vocabolario della lingua italiana*,¹⁰ Bologna 1974, str. 1248. i s.

Već smo kazali da naziv *ta Diadōra* zahvaljuje svoje postanje posredovanju i romanskog i hrvatskog jezičnog kruga. Sada je ta misao jasnija. Iz romanskog govora je potekla sintagma *de Jadra* kojom je car raspolagao, i na temelju koje je izvodio svoje etimološke varijacije. Sam oblik *Diadōra*, s jasnom grafijom *dia dōra*, zapravo odražava semantičku vrijednost toponima u krugu zadarskih Hrvata. To pokazuje da su naši humanisti i hrvatski pisci, posebno spomenuti Baraković, bili na pravom putu kad su ime Zadar izvodili od sintagme »za dar«, povodeći se nesumnjivo za pučkom etimologijom koja je u Zadru imala dugu tradiciju. Napokon i sam se P. Skok, koji je u nekoliko navrata pisao o imenu Zadra i o Konstantinovu obliku *ta Diadōra*, i koji je ustrajno odolijevao napasti da u tom obliku prepozna bilo kakav utjecaj zadarskih Hrvata, pokolebao pod stare dane, i kao pravi učenjak na neki se način odrekao svoga prijašnjeg stanovništva, izrazivši mogućnost da postanak careve grafije *ta Diadōra* možda treba zahvaliti utjecaju hrvatskog jezika,⁹² a to znači da se oblik *Diadōra* može dovoditi u vezu i s hrvatskim »za dar«. Na taj način, poslije mnogih raspravljanja, Skok je napokon naišao na pravi trag. Ohrabreni upravo tom njegovom spoznajom, kojom je, kao pravi znanstvenik, ispravio svoja prethodna stanovišta, odlučili smo se još jednom razmotriti ovo pitanje.

⁹² P. Skok, ZfONF, str. 216: »... Schreibung durch die Etymologie der Slawen...«

Iz svega što je u ovom prilogu izneseno moguće je izvesti nekoliko zaključaka.

Od svih gradova Dalmacije Zadar je najpotpunije prikazan i zauzima najviše prostora u carevu djelu. Isto su tako u opisu grada dati mnogo iscrpniji podaci. Njih je autor *De administrando Imperio* dobio posrednim i neposrednim putem: od svojih funkcionara u Zadru, iz kruga domaćih Romana, ali isto tako, kao što proizlazi iz naše analize o imenima grada, posredno i iz domaćeg hrvatskog kruga.

Iz careva se djela vidi da je Zadar za tadašnje prilike bio velik grad, a svakako znatno veći od svih ostalih dalmatinskih gradova, od onih na kopnu i od onih na otocima. Iako najveći, a zacijelo i najveće ekonomske moći, plaćao je hrvatskom arhontu relativno mali tribut, što se objašnjava činjenicom da je, za razliku od drugih kopnenih gradova, naslijedio u kontinuitetu iz antičkih vremena svoj ager na kopnu i na otocima, pa su njegovi građani imali relativno manje posjeda na hrvatskoj teritoriji.

Uz druga povijesna svjedočanstva koja upućuju na prisutnost hrvatskog elementa u gradu već u ranom srednjem vijeku, za tu tvrdnju posebnu vrijednost ima tumačenje po kome je careva etimologija imena grada Zadra *ta Diadōra* nastala posredovanjem hrvatske pučke etimologije »za dar«. Navedena Konstantinova grafija za ime Zadra zapravo na svoj način ukazuje na romansko-slavensku simbiozu u gradu po tome što je car romansko ime (*civitate*) de Jadra prekrojio u svoj oblik *Diadōra* upravo oslanjajući se na slavensku etimologiju, o kojoj je nesumnjivo bio informiran. Etimologija je pak naziva grada u oficijelnoj latinštini, po caru »rimska« *iam era*, vjerojatno njegova osobna kombinacija.

ZADAR (ZARA) NEL »DE ADMINISTRANDO IMPERIO«
DI COSTANTINO PORFIROGENITO

R i a s s u n t o

Questo contributo prende in esame tre problemi a base di dati che contiene l'opera di Porfirogenito: la descrizione della città, la grandezza della città, ed il nome della città.

Trattando questi temi si cerca di stabilire le fonti dalle quali l'imperatore riceveva le informazioni, dirette e quelle indirette.

Nella descrizione della città si deve supporre la mediazione di un alto funzionario dell'amministrazione bizantina, che conosceva bene pure la città di Costantinopoli, il che si desume dalla comparazione della basilica di S. Anastasia con una chiesa sita nei Calcoprati in Bisanzio. Il nome della città usato nella latinità ufficiale, lo scrittore lo poteva trovare nei documenti scritti in latino, mentre il nome volgare presuppone nello steso tempo, come si vedrà, una mediazione romanza e slava.

La descrizione, benchè compressa, è molto esplicitiva, specialmente nella presentazione della cattedrale e della chiesa di S. Trinità (S. Donato). È curioso che l'autore del *De administrando Imperio* non conosca il titolare primitivo della cattedrale, S. Pietro apostolo, il che vuol dire che il nuovo titolare e nello stesso tempo il nuovo patrono della città, S. Anastasia, traslata da Costantinopoli poco più di cento anni prima, ha completamente prevalso. Questo si può spiegare col fatto, che *Jadera* non aveva un proprio martire locale di gran prestigio dai tempi paleocristiani.

Lo scrittore coronato dice che *Diadora* è una grande città: le altre sono piccole, e solo Raousion (Dubrovnik), dapprima piccolo, man mano, coll'affollarsi, è divenuto grande. Però, così »grande«, di fatto era di due terzi più piccolo di Zadar, che era veramente grande non solo in relazione colle altre città della Dalmazia, ma assolutamente, come lo dimostrano le comparazioni con alcune città dell'Italia di quei tempi. Benchè la più grande, essa pagava all'arconte della Croazia un tributo sensibilmente inferiore riguardo le altre città dalmate. È ovvio che questo fatto non dipende della potenza economica della città, che era di livello molto più alto che in altre città, ma dal fatto, che *Jadra* ha conservato la continuità dello stato giuridico — municipale dall'antichità, e con questo il diritto sull'agro che gli apparteneva. Questo diritto era riconosciuto e rispettato dai sovrani croati. Avendo un proprio territorio, che si esten-

deva in terraferma e sulle isole, ben pochi cittadini avevano possedimenti sul territorio croato, e per questa ragione la città pagava ai Croati un tributo relativamente discreto.

Il nome della città è stato parecchie volte trattato dagli storici e glottologi, specialmente dal compianto P. Skok. L'autore di questo contributo prende di nuovo in esame le opinioni sinora espresse e constata che il Porfirogenito menziona di fatto due nomi della città, uno »romano« (*Jamera*), e uno, come lui stesso dice, »volgare« (*Diadōra* — plurale tantum). Però, l'imperatore non scrive i veri nomi, né quello »romano«, né quello volgare. Portato dalla sua ben conosciuta tendenza di »etimologizzare«, egli ci presta anche qui, come lo aveva fatto col nome di Tragurio (*to Tetrangourin* — »un quarto di cetriolo«), le sue variazioni »etimologiche«: *Jamera* invece di *Jadera* per il nome romano, *Diadōra* invece di *Jadra* per il nome della città in lingua romanza — dalmatina. Questi due nomi sono del tutto separati da una frase che ci informa sulla gradezza della città. Perciò si devono prendere in esame separatamente.

La città si chiama *Jamera* perchè esisteva prima della fondazione di Roma. Questo sarebbe il nome romano. Però bisogna osservare che l'imperatore qui non ha del tutto ragione: *Jadera* è veramente il nome antico, però la forma *Jamera* (nemmeno non menziona *Jadera*) è contaminata dal parlare volgare: scrive *-era* invece di *-erat*. La forma e la grafia popolare *Diadōra* non ha niente a che fare colla forma *Jadera/Jamera*. La genesi di questa grafia è abbastanza discussa. Si sa che la grafia in uso nell'alto medio evo era *Jadra*, che si pronunciava *Zad'ra*. Da questo proviene il nome croato *Zadar* (prima *Zad'r*, con una semivocale), mentre il veneto-italiano *Zara* è molto più tardo. P. Skok supponeva, che quello *dia-* nella grafia *Diadōra* sostituisce la pronuncia *za-* e che l'omega serve da sogno per la semivocale. *Diadōra* dunque si dovrebbe leggere *Zad'ra*. Però, già il V. Brunelli, autore della *Storia di Zara*, stampata a Venezia nel 1913, vedeva qui un *de-*, probabilmente non latino e nemmeno greco, ma romanzo. B. Gabričević ha dedicato un contributo a parte a questo problema, spiegando questo *de-* in *Diadora* e *Dekatera* (Cataro) come quel *te-* in *Tetrangourin* (*Traù*) come particella greca δε- unita dai copisti ai nomi propri delle città. L'autore invece pensa, che Porfirogenito aveva a disposizione un catalogo delle città dalmate scritto in lingua romanza, colle forme in uso in quell'epoca. Le formule usate dall'imperatore in lingua greca tipo: *to kastron tou Aspalathou*, *to kastron tou Rhaousiou*, *to kastron tōn Dekaterōn* e *to kastron tōn Diadōrōn*, erano nel catalogo scritte: *civitate de Aspalatho*, *civitate de Tragurio*, *civitate de Rausio*, *civitate de Jadra*, *civitate de Katera*, cioè appellativo + nome proprio della città in genitivo. È noto come e quando si cominciò a usare »*urbs Romae*« invece di »*urbs Roma*«. Ai tempi di Costantino il parlare dei »latini« in Dalmazia aveva già perduto la declinazione. L'appellativo per »città« era anche qui »*civitate*«, come lo dimostra il nome croato per l'antica Epidaurus — *Cavtat*. Ora si vede in che modo lo scrittore bizantino aveva calcato i suoi sintagmi: l'appellativo *civitate* veniva so-

stituito dal greco *to kastron* al quale si aggiunse il nome proprio della città in genitivo, col *de*. È certo che Costantino non conosceva la lingua volgare dalmata, nemmeno lo slavo. Per lui il nome Paganìa è slavo! Cercando dunque la forma primitiva sulla quale Porfirogenito ha calcato il suo *ta Diadōra*, si deve partire dalla forma e grafia *De Jad'ra*. Lo salto è veramente molto grande, ma non ci deve impressionare se pensiamo che cosa aveva fatto lo scrittore con *Jamera* o col suo *Tetrangourin* (che proviene probabilmente dall'etnico: *civitate de Tragurini*). Questa sensibile deturpazione della forma primitiva doveva avere certe ragioni. Secondo il parere dell'autore, questo è avvenuto perchè l'imperatore voleva dare anche a questo nome di città, come lo aveva fatto con quello »romano«, un significato ben comprensibile, cioè pure qui si tratta di un suo gioco etimologico. *De Jadra* non significa nulla. *Diadōra*, composto di *dia-* e *dōra* ha un significato, naturalmente in lingua greca, come il citato *Tetrangourin*. E di che etimologia allora si tratta? Non può essere che quella slava, una etimologia popolare che è nata già nel medio evo, secondo la quale Zadar vuol dire »za dar«, »per dono«. *Diadōra* dunque sarebbe un calco semantico del nome croatizzato della città. Pure lo Skok, fedele alle proprie congiunture ed interpretazioni della forma *Diadōra*, in fine ha cambiato l'opinione e ha concluso che si potrebbe trattare di una mediazione slava. Non c'è dubbio che Costantino poteva essere ben informato su tutto quello che si riferisce al nome della città. Lui stesso dice in proposito che *Diadōra* era in uso presso il popolo. In ogni caso aveva ragione: (*de*) *Jadra* romanza (colla pronuncia *Zad'ra*) è tanto volgare quanto l'etimologia popolare slava »za dar«, in greco *dia dōra*. Questa sarebbe dunque una testimonianza di più sulla convivenza »latino«-slava nelle nostre città dalmate nell'alto medio evo, della quale scrive il cronista Tommaso Arcidiaconus.